

Віктор
Горобець

Віктор Горобець

Віктор Горобець — відомий український історик, доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, редактор альманаху «Соціум», автор понад 500 наукових праць. Працює у відділі історії України середніх віків і раннього нового часу Інституту історії України НАН України. Коло його наукових інтересів охоплює проблеми політичної і соціальної історії середньовічної та ранньомодерної України, історії дипломатії й міжнародних стосунків.

У книзі розкрито одну з найславетніших сторінок української історії — період Козацької революції. Останні десятиліття XVI — перша половина XVII століття — тяжкий період набуття козацтвом безцінного воєнного досвіду й міжнародного авторитету, спроби пошуку політичного компромісу з владною елітою Речі Посполитої та потужних антиурядових козацьких повстань. Вони, врешті-решт, підготували вибух Козацької революції 1648 р., унаслідок якої на політичній мапі Європи постала нова держава — Військо Запорозьке.

Детальний та неупереджений аналіз Козацької революції, відтворення славіх звитяг під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями, Зборовом і Батогом, походів на Замостя, Люблін і Варшаву, докладний опис тяжких поразок під Берестечком і Охматовим, дипломатичних перемог і невдач у перемовинах з Варшавою, Бахчисараєм, Стамбулом, Москвою і Стокгольмом... У вирі цих подій, як у тиглі, карбувалася соціальна свідомість козацтва, відчуття відповідальності за долю України, усвідомлення потреби розбудови власної держави.

ЛІКБЕЗ
історичний фронт

www.bookclub.ua

ISBN 978-617-12-3916-6

9 786171 239166

ЗІРКИ ТА ТЕРЕНИ КОЗАЦЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Історія звитяг і поразок

Віктор Горобець

ЗІРКИ
ТА ТЕРЕНИ

*Розанької
Революції*

Історія звитяг
і поразок

УДК 94(477)
ББК 63.3(4Ук)
Г70

Жодну з частин цього видання
не можна копіювати або відтворювати в будь-якій формі
без письмового дозволу видавництва

Громадський просвітницький проект «ЛІКБЕЗ. Історичний фронт»

ЛІКБЕЗ.
історичний фронт

Дизайн обкладинки, макета і верстка

CreaLab

Creative Laboratory

Науково-популярне видання

ГОРОБЕЦЬ Віктор

Зірки та терени козацької революції. Історія звият і поразок

Керівник проекту *С. І. Мозгова*
Відповідальний за випуск *К. В. Новак*
Редактор *Н. О. Міщенко*
Художній редактор *Ю. О. Дзекунова*
Технічний редактор *В. Г. Євлахов*
Коректор *А. В. Таланова*

Підписано до друку 14.08.2017.
Формат 84x108/16. Друк офсетний.
Гарнітура «Minion Pro». Ум. друк. арк. 50,4.
Наклад 3000 пр. Зам. № .

Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»
Св. № ДК65 від 26.05.2000
61140, Харків-140, просп. Гагаріна, 20а
E-mail: corp@bookclub.ua

Віддруковано з готових діапозитивів на ПП «ЮНІСОФТ»
Свідоцтво ДК №3461 від 14.04.2009 р.
www.unisoft.ua
61036, м. Харків, вул. Морозова, 13Б

ISBN 978-617-12-3916-6

© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
видання українською мовою, 2017
© Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля»,
художнє оформлення, 2017

Зірки та терени розбудови козацької України

Сімнадцяте століття в анналах європейської історії посідає особливе місце. Передусім воно знане як час утвердження ренесансного гуманізму й зародження Доби Розуму — Просвітництва. Але цей відтинок історичного розвитку людства позначений ще й іншими, менш привабливими явищами й тенденціями: проявами небаченої досі міжконфесійної ворожнечі, неймовірної затятості збройних конфліктів і довготривалих воєн, із притаманними їм насильством, жорстокістю і руйнаціями. Досить згадати, що саме перша половина століття ознаменувалася розв'язанням першої загальноєвропейської, а отже — зважаючи на тогочасну цивілізаційну мапу — світової Тридцятилітньої війни. Війни, що точилася на європейському континенті упродовж 1618—1648 рр. і поволі втягувала у свій вир майже всі європейські країни й народи — одних як завойовників, активних суб'єктів, інших же — як вартих співчуття об'єктів мілітарних зусиль з боку більш агресивних сусідів. Саме тому немає нічого дивного, що для значної частини сучасних істориків європейське сімнадцяте століття — це не доба ренесансного гуманізму, а насаперед століття війни.

Так само, вочевидь, не має дивувати й те, що Україна в розпал загальноєвропейського збройного протистояння, на жаль, не змогла стати таким собі відстороненим острівцем миру й благодаті навіть попри те, що її землі на той час входили до складу Речі Посполитої, яка воліла активно не втручатися в події цієї тридцятилітньої європейської колотнечі. Зберігаючи позірний нейтралітет, волонтери з України воюють як на боці католиків, так і перебувають у таборі їхніх опонентів протестантів. Активність дипломатії і тих, і інших розхитує спокій частини українського суспільства, яка за своїм походженням і лицарським статусом була зобов'язана поклонятися богу війни — шляхти й козацтва. А чи варто згадувати, що така, небачена раніше, довготривала страхітлива загальноєвропейська війна руйнувала звичні сприйняття цін людського життя, деформувала світоглядні уявлення про добро, зло, можливість і доцільність застосування насильства як способу аргументації своєї правоти? Мабуть, це й так очевидно.

Природно, що на такому вельми не толерантному, а радше неприховано агресивному загальноєвропейському тлі ще більше радикалізуються внутрішні конфлікти й суперечності, що здавна збурювали пристрасті в Польсько-Литовській державі. Це виливається в ескалацію протистояння більшості українського козацтва та коронної влади Речі Посполитої, а також місцевої «кресової» шляхти. Пропозиції далекоглядних державних мужів як з одного, так і з другого боку щодо пошуку для козацтва легального статусу захисника річпосполитських цінностей, як правило, доходять до ширшого загалу політичної еліти лише в найбільш критичні для республіки часи, коли козацька допомога справді стає життєво необхідною. Утім, уже наступного мирного ранку про почуті напередодні резони намагаються якнайшвидше забути, піклуючись переважно про особистий чи становий інтерес. А ось заходи влади з перетягування на свій бік дуже незначної верстви, козацької аристократії, схильної до компромісу, зазвичай приносять зворотний до очікуваного результат, часто-густо нищачи навіть ті слабкі паростки порозуміння, що перед тим удавалося виплекати з неймовірними труднощами.

І чим більше задавнювалися ці проблеми, тим різкішими й потужнішими ставали відповіді на них козацької стихії, що упродовж усієї першої половини XVII ст. невпинно зростала чисельно, і так само стрімко радикалізувала свої вимоги до влади. Трагічно переконливими підтвердженнями цьому якраз і стали козацькі війни, що не один раз сколихнули Річ Посполиту в 1620—1630-х рр.

Особливого драматизму в розвиток стосунків козацтва з державою додавала невирішеність проблеми міжконфесійних взаємин і насаперед небажання королівської влади задовольнити хоча б мінімальні вимоги «катакомбної» за своїм статусом православної церкви України-Русі. Церкві, для якої на певному етапі підтримка козацтва стала чи не єдино можливим способом виживання. Наскільки небезпечним може бути залучення потужної військової сили до розв'язання телеологічних суперечок, дуже скоро усвідомили не лише опоненти

православної громади, що перед тим так відверто нехтували її інтересами, а й вище православне духовенство, яке активно працювало над тим, аби перетворити козацтво на активного суб'єкта міжконфесійних взаємин.

Тож годі дивуватись, що вибух потужного козацького повстання наприкінці 40-х років XVII ст. невдовзі переріс у справжню Українську революцію, залишивши по собі притаманні подібного роду політичним і соціальним катаклізмам жертви, руїни, матеріальні втрати та деформації в царині суспільної свідомості. Визвольна стихія пригнобленого десятиліттями люду поруч зі зламом ненависної їм системи влади та насильствами стосовно її представників чи уособлень (до речі, далеко не завжди виправданими з точки зору людської справедливості чи гуманності до ближнього свого) втілювалася в утворенні власного «панства», розбудові власної «справедливої» держави — назвемо її умовно «Українською козацькою державою», хоч у документах, синхронних тій добі, зазвичай вживається означення «Військо Запорозьке».

Правове підтвердження законності існування цієї держави було здобуте від королівської влади Речі Посполитої влітку 1649 р., коли Ян II Казимир силою зброї й неймовірної військової доблесті пов-

Богдан Хмельницький. Невідомий художник XVIII ст.

сталого українського козацтва був змушений піти на підписання з гетьманом Богданом Хмельницьким Зборівської угоди. Адже лише мир із Військом Запорозьким — навіть ціною принципових поступок повсталим козакам — міг урятувати Польсько-Литовську державу від катастрофи. Саме тому король і визнав право козаків на розбудову власної державності.

Але чи був Хмельницький вдоволений умовами мирної угоди з Яном II Казимиром 1649 р.? Чи відповідала вона потребам козацької старшини, рядового козацтва, очільників православної Церкви? Адже підвладні козацькому гетьману землі України, користуючись широкою автономією, усе ж мали складати частину властиво коронних земель. Козацька адміністрація, що визнавалася королівською владою в якості повновладної стосовно козацтва, не мала втручатися в управління іншими соціальними групами й верствами, і до того ж мала допомагати коронній владі в реставрації дореволюційних соціальних порядків.

З іншого боку, чи була готова коронна й литовська шляхта визнати умови *зборівської капітуляції короля* (як це нерідко трактувалося опонентами Яна II Казимира у Варшаві й Вільно) та поступитися хоч би долею свого монопольного права на володарювання в державі у сфері політики й соціальних відносин? Отож, враховуючи ось такий, довжелезний, перелік питань, на які вкрай важко дати ствердну відповідь, само собою напрошується ще одне принципове питання: а чи мала Зборівська угода шанс на пошанування її духу й букви закону як в Україні, так і в Польщі й Литві?

Подальший перебіг політичних і соціальних процесів у Речі Посполитій та на теренах козацької автономії (причому вже в доволі близькій перспективі) переконливо продемонстрував нетривкість Зборівського миру. Перші тріщини в угоді виявилися вже в часи ратифікації документа на Варшавському вальному сеймі початку 1650 р. Ще більші випробування чекали на неї на українських теренах при спробах упровадження умов угоди в життя. По-справжньому розвалюватися Зборівський мир почав із літа 1650 р., коли проти угоди 1649 р. почали масово бунтувати рядові козаки й козаки, позбавлені права так називатися (так звані *випищики*), коли

керівництву Речі Посполитої не вдалося спровести Військо Запорозьке на війну проти Російської держави, Оттоманської Порти чи куди-інде, коли до гетьманської столиці в Чигирині — попри зборівські заборони — масово потягнулися дипломатичні валки з країв, володарі яких були не проти допомогти повсталому козацтву в його боротьбі проти короля й Речі Посполитої. На іншому боці барикад, у Варшаві, чи то на засіданнях вального сейму, чи то в оточенні короля дедалі гучніше почали лунати заклики до відмови від мирної угоди й рішучого реваншу у війні з *ребелянтами*.

Зборівський компроміс, як і будь-який політичний, мав шанси на довге життя лише за умов наявності в його батьків при вирішенні гострих нагальних питань твердого бажання домовитись, ігноруючи при цьому пориви гарячих голів із числа своїх прибічників досягти всього й відразу. На середину 1650-х років твердого бажання до збереження компромісного миру не спостерігалось ні у Варшаві, ні в Чигирині...

Войовничість коронної шляхти, продемонстрована спочатку фактом зриву беззастережної ратифікації Зборівського договору на сеймі 1649—1650 рр., а згодом проголошенням курсу на підготовку до війни з козацькою Україною, що стала реальністю вже із зими 1651 р., образно кажучи, розв'язувала Богдану Хмельницькому руки у справі денонсації невігідних, накинутих ворогами й ненадійними союзниками умов зборівського компромісу. Нова війна з королем і Річчю Посполитою могла допомогти розв'язати багато важливих проблем і суперечностей. По-перше, вона мала примирити козацьку старшину з рядовим козацтвом і *вишищиками*, не допустивши вибуху громадянського конфлікту (або *війни Русі з Руссю* — як про це образно говорив сам Хмельницький). А по-друге, успішне її завершення дозволило б продовжити процес розбудови власної держави. Аналіз зовнішньополітичних процесів, що протікали в Центрально-Східній Європі в цей час, тональність перемовин козацьких дипломатів із представниками чужоземних посольств і, що найголовніше, нестримна енергія козацької маси, яку гетьманському уряду ставало дедалі важче втримувати в шорах зборівського замирення, вселяла гетьману та його оточенню надію на загальний успіх у майбутній війні.

Утім, політичні розрахунки лише інколи втілюються в політичну реальність. Кампанія 1651 р., яка мала стати для Війська Запорозького перепусткою на волю, насправді ж вилилась у найзапеклішу за всю історію його існування битву і принесла найбільчішу поразку. Величезні втрати, понесені на полях битви, що відбулася влітку 1651 р. на Волині, поблизу Берестечка, доповнилися надзвичайно важкими умовами Білоцерківського миру. Отож, замість сподіваного розширення суверенних прав Української козацької держави, гетьманському уряду довелося зіткнутися зі ще більшим їхнім утинанням. Сам же Хмельницький — після величезних сцен тріумфального повернення з Галичини до Києва наприкінці 1648 р. та щемливо-прекрасного передчуття близькості повного розгрому ворога в часи Зборівської кампанії влітку наступного року — наразі був змушений приміряти для себе роль *«вірного і слухняного слуги Його Королівської Милості»*.

Але колосальні людські жертви, понесені козацтвом у війні 1651 р., залишили дуже мало місця для розбудови мирних взаємин Війська Запорозького з Річчю Посполитою. Розуміли це і в Україні, і в Польщі. Краще продемонструвати своє бачення цієї істини на практиці пощастило українським козакам, котрих у травні 1652 р. Богдан Хмельницький скерував на подільські терени, де в битві під Батогом силою зброї і жадобою помсти було не лише анульовано умови ганебного Білоцерківського миру, а й, за великим рахунком, заперечено будь-яку можливість досягнення миру в близькому майбутньому між козацькою Україною та Короною Польською.

Батозькою перемогою гетьманський уряд скинув із себе білоцерківські обмеження. Але чи було цього достатньо для того, щоб продовжити працю над розбудовою власної держави? Як виявилось, ні. Військовий та економічний потенціал козацької України за роки безперервних воєн танув на очах. У суспільстві наростали моральна втома, зневіра в можливість переходу до мирного життя. Деструктивні настрої посилювало зростання напруження між рядовим козацтвом і старшиною, яка стала приміряти на себе образ вигнаної з України коронної шляхти. Тим часом провідні позиції в керівництві Речі Посполитої поволі зосереджувалися в руках переконаних противників політичного діалогу й хоч якихось поступок козацтву.

Битва під Берестечком 1651 р. Фрагмент барельєфу із саркофагу Яна II Казимира в абатстві Сен-Жермен у Парижі

Спроба вийти з кризового становища за допомогою *маленької* переможної війни Війська Запорозького в Придунайському регіоні обернулася для Богдана Хмельницького влітку 1653 р. особистою втратою — смертю старшого сина Тимоша, а для всієї Козацької держави — набуттям нових ворогів і супротивників в особі Трансільванського, Волоського і Молдавського князівств. Пізно восени того ж року перелік дипломатичних утрат гетьманського уряду поповнив факт укладення союзником Богдана Хмельницького кримським ханом Ісламом III Ґераєм Кам'янецького мирного договору з Яном II Казимиром.

Чи не єдиною світлою сторінкою в трагедіях і втратах 1653 р. стала звістка про позитивні для України рішення Земського собору Російської держави щодо прийняття Війська Запорозького під царську протекцію та оголошення війни Речі Посполитій. Адже гетьман Хмельницький зі своїм оточенням добивалися цього протягом останніх п'яти років. Але наскільки виправданими були очікування гетьмана й усього Війська Запорозького від переходу під «*високу царську руку*» реальним результатам цього важливого політичного пасьянсу? Скільки щирості й послідовності вклали нові союзники у свої практичні дії? Та й, власне, наскільки адекватно розуміли одна одну виховані в принципово різних політичних культурах тогочасні еліти Росії й України?

Принципово важливим видається й питання, скільки в «*Переяславських історіях*», що нині формують історичну пам'ять українців і росіян, криється правди, а скільки в них міфів і свідомих спотворень, а звідси — наскільки виправданим є зведення всієї багатолітності історичного минулого України середини XVII ст. лише до історії переяславських домовленостей? Яке місце в історії розвитку Козацької революції й утвердженні Української ранньомодерної держави посідали взаємини з іншими європейськими країнами — Кримським ханатом, Оттоманською Портою, Шведським королівством, Трансільванією, Молдавським і Волоським князівствами, Венецією і Бранденбургом?

Спробувавши відповісти на ці та подібні питання, що відображають зміст розвитку й занепаду Козацької революції середини XVII ст., ми наблизимось до відповіді на найбільш сакраментальне: що ж постало в результаті всіх тих революційних зрушень, героїчних самопожертв і шаленств найбільш нищих проявів людської вдачі, що вирували в Україні? Чи всі суспільні й державні устої було знесено революційною стихією і чи спромоглась вона натомість створити щось своє, принципово відмінне від того, супроти чого була генетично налаштована? Що ж собою являла народжена в круговерті змін Українська держава раннього Нового часу і чи варта вона випробувань, подвигів і жертв, принесених українським народом на вівтар революції?

Розділ 1

Витоки козацького феномену. Світло й тіні ранньої історії козацтва

В українській історії раннього Нового часу, поза всяким сумнівом, чільне місце займають діяння козацтва. Як так сталося, що вперше потрапивши на сторінки історичних хронік та офіційного листування наприкінці XV ст., уже впродовж наступних ста років козацтво не лише зросло кількісно, але й перетворилося на потужний рушій як в українській, так і в загальноєвропейській політиці, аби в середині XVII ст. спромогтися створити власну державу? Завдяки чому стали можливими ці перетворення? Які об'єктивні й суб'єктивні обставини цьому сприяли? Як соціальна група, що локалізувалася на краю цивілізаційної ойкумени християнського світу й маргінесі суспільного життя українців-русинів, у певний момент перетворилася на його провідну верству і стала уособленням усієї України? Що в ранній козацькій історії викликає довіру, а що, навпаки, є предметом містифікацій й міфотворення? Ці та інші питання складають основу наукових пошуків дослідників ось уже впродовж декількох століть. Результати їхніх досліджень варті того, щоб ознайомитись принаймні з найменш контroversійними серед них.

Спільнота, породжена й вихована війною

Народження і становлення українського козацтва як потужної військово-політичної сили європейського континенту на зламі Середньовіччя й Нового часу не можна осягнути, ігноруючи таке історичне явище, як *Великий Кордон Європи*, що сформувався в умовах глобального протистояння християнської та мусульманської цивілізацій кінця XV—XVI ст. Після того як 29 травня 1453 р. турки-османи, очолювані двадцятиоднорічним султаном Мегмедом II Фатигом (Завойовником; правив упродовж 1444—1446, 1451—1481 рр.), зрештою здобули столицю Східно-Римської (Візантійської) імперії Константинополь, їхні загарбницькі амбіції поширилися й на решту континенту. На зламі XV—XVI ст. для Європи не було нагальнішого завдання, ніж організація ефективної протидії османській загрозі. Згодом, коли експансія османів припинилася і зовнішня межа їхніх володінь на кон-

тиненті на кілька століть відносно стабілізувалась, тілом Європи — від Іспанії та Португалії на заході та Причорноморськими степами на сході — простягся Великий Кордон між мусульманською та християнською цивілізаціями. Прилеглі до нього території склали широку смугу *земель на кордоні*, де в місцевого населення сформувалися унікальні соціальна та військова організації, спосіб життя і ментальні орієнтири, що були відмінними від соціумів решти європейських територій.

Чи не головною відмінною рисою життя на кордоні стала самоорганізація особливих військових спільнот, які навчилися з однаковою ефективністю і господарювати, і воювати, самотужки захищаючи власні оселі, господарства, села й міста. Адекватно оцінивши вміння цих спільнот *«йти за плугом, маючи шаблю при боці»*, влада почала широко залучати

ці самоокупні війська для оборони кордонів християнської цивілізації від неспокійних сусідів. Так, на проживання військових спільнот очільники Габсбурзької імперії виділили широку прикордонну смугу, що дістала назву Військового Кордону. Добровільні оборонці отримували в користування землю, права регіональної автономії, мали змогу самостійно обирати владу, організовувати суд тощо. Фінансове забезпечення, будівництво укріплень, постачання зброї та амуніції брали на себе імператор і австрійські провінції, спокій яких, власне, і берегли військові поселенці. Так, зокрема, було в Хорватії, де постали громади граничар. Близькими до цієї моделі соціальної організації були й громади секеїв і гайдуків в Угорщині.

Коли османи заволоділи землями Візантійської імперії, а згодом утвердили свою зверхність над державою Ґераїв — Кримським ханством, Великий Кордон пройшов південними землями Русі. Заохочуваний із Константинополя (перейменованого османами на Стамбул) і Москви кримський хан Менґлі Ґерай на початку 1480-х років розпочинає криваві набіги на Русь. У 1482 р. було спалено Київ. Протягом наступних років рейди татар доходять до Львова, Луцька, Володимира і Чорнобиля. Польське королівство й Велике кня-

Татарський хан. Зображення з гравюри 1564 р.

зівство Литовсько-Руське виявилось не спроможним створити надійну оборонну мережу на південних і південно-східних кордонах. Вільно більше турбував перебіг збройного й політичного протистояння із Великим князівством Московським. А Варшава, створивши в 1520 р. хоча б якусь захисну мережу проти мусульманської агресії, місцем збору основних сил визначила район Буська-Одеська, що значно північніше від Львова, давши тим самим зрозуміти, що Поділля й Галичина мають піклуватися про оборону самотужки.

Зважаючи на ці обставини, на Великому Кордоні, що проходив українськими землями, як і рештою європейських його відтинків, постає своєрідна військова корпорація — козацтво. Проте, на відміну від аналогічних соціальних спільнот Європи, козацтво, не отримавши від влади належної підтримки, розвивається як самодостатній соціальний, військовий і політичний організм. На власних плечах тримаючи тягар боротьби з нападами, козацтво, відповідно, не вважало себе зобов'язаним до виконання розпоряджень великокнязівської чи королівської адміністрації. Авторитет окремих королівських чи великокнязівських адміністраторів — таких як Предслав Лянцкоронський, Остафій Дашкевич чи Бернард Претвич — базувався не на факті посідання тих чи інших державних посад, а лише на повазі до їхньої військової доблесті і співпраці з козацтвом, спрямованої на оборону Вітчизни.

Ведучи мову про козаків як своєрідний соціальний феномен, коли не кочове, а осіле населення мешкає в степовій зоні, то варто мати на увазі, що вони мали цілий ряд історичних попередників. Степ, що простягався аж до північного узбережжя Чорного моря, був багатий на родючі чорноземи, річки й плавні з рибою і дичиною, на луки й інші угіддя, які ще з часів Великого переселення народів IV—VI ст., а згодом і в добу існування Давньоруської держави привертали до себе пильну увагу землеробського слов'янського населення. Утім, життя на Великому Кордоні вимагало не лише навиків пристосування нековового населення степу й переймання в кочівників певних культурно-господарських традицій, а насамперед, забезпечення ефективної оборони в місцях, що були відкритими перед навалюю неспокійних кочових сусідів.

Уже на початку XII ст. князівській владі вдалося реалізувати ряд реформ, спрямованих на створення своєрідної буферної зони між кочовими спільно-

тами Степу й осілими землеробськими державами. Першим таким утворенням у XII ст. постав так званий *Чорноклобуцький союз* — соціально-етнічний конгломерат, утворений мігрантами з осілої Півночі й запрошеними сюди представниками тюркських племен — торками, печенігами, берендеями, турпеями, коями тощо. Чорноклобуцький союз у структурі влади Давньоруської держави користувався особливим автономним статусом. Дослідники відмічають, що частка слов'янського населення в союзі з часом зростала. І саме цей соціально-етнічний конгломерат у майбутньому міг стати базою для формування українського козацтва, яке на початкових етапах своєї генези також було вельми строкатим (етнічний зріз).

Окремі дослідники пов'язували появу козаків в Україні із переселенням на Подніпров'я однієї з етнічних гілок чорних клобуків — племенем *черкесів* (або *черкасів*), які в давньоруські часи населяли Тмуторокань, а згодом мігрували з Передкавказзя до берегів Дніпра, заснувавши, між іншим, місто Черкаси, один із найзначніших козацьких осередків Середнього Подніпров'я.

На думку інших дослідників, такою базою могли бути так звані *бродники*, згадки про яких, починаючи з середини XII ст., містять як давньоруські літописи, так і європейські й арабські джерела. Нині науковці сходяться на тому, що термін об'єднував населення переважно слов'янського походження, яке мешкало в степах Причорномор'я. Бродники не входили до якогось конкретного державного утворення, а, проживаючи на їх периферії, сповідували принципи того суспільного устрою, що згодом стане візитівкою саме козацького способу життя — вільного, незалежного існування в украї небезпечних умовах протистояння різних цивілізацій і світів. Так само як і для козаків, для бродників були характерними заняття промислами в багатих на рибу й дичину степових річках, виконання функцій похідної сторожі торговельних караванів і почетів, що нерідко трансформувалось у протилежну якість — грабування багатих караванів іноземних купців. Не гребували бродники й такою можливістю заробітку, як участь у воєнних виправах сусідніх держав. Таку «роботу» вони знаходили на службі в християнських князів Східної Європи. Проте траплялися й принципи відступи від правила, і, скажімо, у битві на річці Калці 1223 р. бродники воювали на боці монголів.

Іншим можливим попередником козаків учені називають *болохівців*. Перші згадки про болохівських князів, що брали участь у боротьбі Данила Галицького з угорцями й галицькими боярами, датуються ще 1232 р. Визнаючи безперечність існування Болохівської землі як своєїрідної буферної зони між Руссю та степовими цивілізаціями, дослідники сперечаються лише про її локалізацію — чи то на півночі Пониззя галицьких, чи то на периферії Київської, і навіть Чернігівської земель. Михайло Грушевський був переконаний у тому, що на формування Болохівщини впливав не тільки слов'янський етнічний субстрат, а й представники тюркського етносу. Так само й у політичному плані болохівські князі підпадали під зверхність, часто-густо практично номінальну, то половців чи монголів, то слов'янських князів, зокрема галицько-волинських.

Розширення кордонів Великого князівства Литовського на південний схід, а також активне проникнення у причорноморські степи монголів і їхніх сателітів, поступово звужувало ареал осідлості вільних слов'янських степових громад. Дослідники встановили, що з середини XIII ст. із джерел практично повністю зникають згадки про бродників. Ще раніше відходить у небуття Болохівщина. Натомість у вжиток впроваджується новий термін «козак», який уже в наступні століття стане центральною постаттю степової історії. Сьогодні така ротація понять дає вченим усі підстави висловлювати гіпотези щодо генетичного зв'язку, що існував між бродниками, болохівцями й козаками.

Литовських часів сягає ще одна версія можливої генези козацтва, пов'язана з планомірною політикою великого князя Вітовта, спрямованою на обсадження південного прикордоння держави татарськими колоніями. Вітовт у такий спосіб намагався відвоювати в кочових сусідів землі, що раніше належали слов'янським князям, згодом перейшли під зверхність литовських правителів, а потім потрапили в орбіту впливів татарських ханів. Невдовзі від послуг найнятих на державну службу татар наступники Вітовта відмовилися, і їм не лишалося нічого іншого, як створити власну самобутню військово-політичну й соціальну організацію. До речі, Вітовт не був оригінальним у своїх починаннях, адже й київський князь Володимир Ольгердович перед тим також намагався використати тюрків для боротьби з... тюрками. Набираючи

на службу нових підданців, князь селив їх поряд із слов'янським населенням, сприяючи в такий спосіб творенню особливого етноконфесійного конгломерату.

Зауважуючи роль тубільних — степових — попередників козацтва, які впродовж століть проживали на кордоні з кочівниками, не варто обходити увагою й так званих *уходників*, що мешкали у внутрішніх районах України-Русі, а в степ вирушали сезонно, на промисли: ловити рибу, полювати дичину, видобувати сіль чи займатися бортництвом. У степ зазвичай вирушали не поодинокі, а гуртуючись у більші чи менші ватаги. Коли така спільнота працювала в безпечних місцях, неподалік укріплень чи міст, об'єднання було потрібне для більш ефективної праці. Але коли ватага прямувала далеко на південь, де на неї постійно чатувала загроза зустрічі з чужинцями, на перший план висувалось питання власної безпеки. Саме тому уходники належним чином озброювалися й гуртувалися для виконання певних оборонних функцій. Така діяльність, безумовно, не лише прищеплювала навиків військової справи, а й прищеплювала уходників до групової — військової, а згідно з тогочасною лексикою, лицарської — солідарності.

Поява в Криму й Північному Причорномор'ї Кримського ханства та динамічне зростання його військової активності вимагали від сміливців, що мешкали в степу, удосконалення воєнної тактики, запозичення нових прийомів ведення бою, апробованих войовничими кочівниками. Для того щоб мати шанс увійти в степу, успішно уникнути погоні чи, навпаки, вміло її організувати, потрібно було відмовлятися від звичної європейської традиції важкого захисного озброєння й відповідного для цього випадку озброєння (скажімо, гнотових аркебуз, підготовка яких до ведення вогню вимагала здійснення аж тридцяти спеціальних прийомів). З цих міркувань прямиий руський меч було замінено на криву татарську шаблю, яку доповнили колчани зі стрілами, що на татарський манір почали називати сагайдаками. Одночасно у вжиток увійшли й апробовані в умовах степу соціальні моделі організації життя, побутові дрібниці (наприклад, такі козацькі поняття, як: кіш, джура, курінь, бунчук тощо).

Уперше джерела фіксують згадки, що вказують на існування в Середньому Подніпров'ї християн-козаків, наприкінці 1480-х років. Так, Марцін Бельський у своїй славнозвісній хроніці під 1488 р. згадує про

Монгольський хан із дружиною на троні. Перська мініатюра початку XIV ст.

козаків, які вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовсько-українському війську під час вправи останнього проти татар. Кількома роками пізніше, у 1492 р., великий князь литовський Олександр Ягеллончик звинуватив козаків-християн — «*киян і черкасців*» — у захопленні на Нижньому Дніпрі татарського судна й пограбуванні підданих хана. Наступного року вже сам хан Менглі I Герай звинувачував козаків із Черкас у нападі на московського посла. З кінця 90-х років XV ст. згадки про козаків, які «*много лиха чинять*» стають регулярними в офіційному листуванні очільників Кримського ханства з керівництвом Великого князівства Литовського й Польського королівства.

Чому в цьому випадку акцентуємо увагу на конфесійній належності козаків до християнського світу? Тому що спочатку термін «козак» з'являється в лексиконі на позначення представників відповідних соціальних груп, що належали до мусульманського світу. Уперше термін фіксується в латино-персько-татарському тексті останніх десятиліть XIII ст. «*Codex Cumanicus*», що являв собою словник і переклади християнських богослужбових текстів кримськотатарською мовою, ймовірного авторства ченців-францисканців із Кафи. У цьому документі козак — мусульманин-сторож або

вартовий. Наступна відома дослідникам згадка датується 1308 р. Вона також походить із Криму, а саме з Сугдеї (сучасний Судак), проте тут термін ужито в зовсім іншому значенні — уже не як вартовий, а як розбійник. У такому двоякому трактуванні термін упродовж усього XV ст. не раз згадується в джерелах. Щоправда, поволі за назвою «козак» закріплюється інша смислова конотація — вигнанець, який покинув свій рід і місце проживання і який здобуває хліб за межами традиційного ареалу проживання етнічної й соціальної групи.

Зважаючи на переплетеність доль сусідніх, хоч і різних за етнічною й конфесійною належністю слов'янських шукачів пригод у степу та степових номадів, дуже швидко термін поширюється на християн. Кількість останніх у степу впродовж XV — у першій половині XVI ст. невпинно зростає, і саме вони поволі «узурпують» назву. Хоч козаки-мусульмани також тривалий час зберігають вірність своєму способу життя і, скажімо, ще під 1561 р. у джерелах фіксуються згадки про «татарських козаків» із Білгорода (Ак-Кермана), які стають на службу до місцевих адміністраторів Великого князівства Литовського. Подібні приклади дозволяють дослідникам висловити припущення про поступове злиття порівняно невеликої маси козаків-татар із переважним за кількістю українським козацтвом.

Неабияким стимулом для стрімкого зростання чисельності козацтва стає поширення влади Високої Порти на Кримський ханат. Адже захоплення полонених — *ясиру* — з метою їхнього наступного продажу на турецькому невольницькому ринку в Кафі, а згодом у Карасу-Базарі та Ак-Кермані, для Кримського ханату стає головним джерелом економічного розвитку. Жертвами загального походу Орди, очоленого ханом чи кимось із його братів, ставало до 5 тисяч бранців. Середні кількатисячні виправи ординців на чолі з главами кримських кланів (називались *чапулами*, що трансформувалось в українській мові в *чамбули*) приносили людоловам близько 3 тисяч невольників. А найбільш поширені грабіжницькі набіги дрібних загонів, так званих *беши-баш* (дослівно *п'ять голів*) висмикували з України до 300 чоловік. Османські фінансові звіти Кафи, що фіксували щорічну сплату ввізного мита на невольників, дозволили сучасним турецьким дослідникам визначити щорічну кількість кафських невольників у 17, 5 тисяч осіб. Від-

Мапа Криму і Північного Причорномор'я.
Г. Меркатора. 1595 р.

штовхуючись від отриманих показників, вчені порахували загальні втрати населення Східної Європи, яка у XVI—XVII ст. була основним джерелом невольників для Османської імперії. За 150 років вони перевищили показники в 2, 5 млн. чоловік.

За підрахунками російських дослідників, лише за першу половину XVII ст. Московська держава (до якої належали й землі Слобідської України) через

Кримський хан Менглі Герай на аудієнції в султана Баязида. Турецька мініатюра XVI ст.

Татари женуть полон. Мініатюра з угорської хроніки. 1488 р.

татарські набіги втратила близько 100 тисяч осіб. Польські історики визначають щорічні втрати Речі Посполитої від небезпечного сусідства з Кримським ханатом у 20 тисяч чоловік, а загальні втрати від набігів за 1474—1694 рр. сягнули просто-таки астрономічної цифри

Турок з ясиром. Гравюра Ерхарда Шоена

демографічних утрат — 1 млн. осіб. Годі говорити, що частка українського люду, який проживав на самому прикордонні, в цій масі втрат була найзначнішою.

Зіткнувшись із тактикою швидких нападів татарських загонів, козацтво протиставило тактику «заягання в степу», а також використання мережі маяків — сигнальних веж, за допомогою яких інформація про небезпеку татарського нападу швидко поширювалась прикордонними районами. Дослідники воєнної історії відзначають, що часто-густо такі прийоми й засоби давали набагато більший ефект, ніж московська система засічних ліній, постійної прикордонної служби «станіць» та висилання щоліта полків на ці лінії. Доволі ефективними були й блискавичні морські походи козаків із висадженням десантів, проти яких турки й татари так і не змогли знайти дієвої протидії.

Козак зі здобиччю. Художник Юліуш Коссак

За таких умов значення козацтва як чи не єдиної реальної сили, розміщеної на кордонах Польської і Литовської держав, стрімко зростає. На козацтво звертають увагу старости Великого князівства Литовського й Корони Польської, які несли свою службу на неспокійному прикордонні — у Черкасах, Канєві, Хмільнику, Кам'янці. Провідну роль в організації козацтва історіографічна традиція приписує канів-

ському й черкаському старості Остафію Дашкевичу. Але не меншими є заслуги й хмільницького старости Предслава Лянцкоронського (саме його пізніша легенда називала першим козацьким гетьманом), а також інших південноукраїнських старост, коронних стражників і ротмістрів, що несли службу в Україні, — Бернарда Претвича, Семена Пронського, Богуша Корецького, Єжи (Юрія) Струся, Миколая Синявського, Юрія Язловецького та ін.

Барський староста Бернард Претвич

Отримуючи повідомлення про успішні дії козацьких загонів і ватаг проти татар і турків, король Зигмунд I Старий у 1524 р. обдумує план оселення на державний кошт кількох тисяч козаків на островах у пониззі Дніпра, сподіваючись, що від них буде «велика і знаменита послуга й оборона державам нашим» (тобто Литві й Польщі — В. Г.). У 1533 р. Остафій Дашкевич під час виступу на Пйотрковському сеймі Корони Польської запропонував організувати козацьке вартування на воді — на човнах-довбанках, так званих *чайках*, біля місць переправ татарських загонів через Дніпро. Для підвозу необхідних припасів, а також налагодження належної розвідувальної служби річковий козацький пост мав доповнюватися рейдами кінних вартових сторож на ординських шляхах. Про-

позиції Дашкевича зустріли схвалення шляхетського товариства, однак брак коштів завадив його реалізувати. Відтак справа оборони південних кордонів українських земель від нападів неспокійних сусідів і надалі залишилась у компетенції стихійної козацької маси, лише зрідка зорганізованої місцевою адміністрацією.

Варто відзначити, що необхідність в організації козацтва місцевою великокнязівською і королівською владою диктувалася не лише потребами оборони краю. Не менш важливим було й завдання налагодження контролю за діями самих козаків. Адже останні, не відчувачи з боку влади жодної підтримки чи хоча б розуміння, не вважали себе зобов'язаними до демонстрування послуху її представникам на місцях. Така показна незалежність немалою мірою шкодила взаєминам із Кримом і Портою, а ще підривала авторитет місцевої великокнязівської і королівської влади. Тому час від часу урядники намагалися здійснити перепис козацького населення. Накласти на нього хоча б позірні податки (мова йшла про частину здобутих трофеїв).

Однак особливих успіхів акції не приносили. Попри зобов'язання, що накладалися на прикордонних старост у справі контролю за переміщенням козаків і недопущення їх до вилазок на землі, підвладні кримському хану чи турецькому султану, місцеві урядники нерідко самі брали участь чи навіть організовували такі акції. Адже, зважаючи на беззахисність прикордоння перед татарськими нападами, бойова звитяга козаків нерідко виглядала чи не єдиним способом протистояти нападникам. Відтак козакування героїзується не лише серед простолюдинів, а й у середовищі аристократів. Справжньою школою лицарської майстерності для нащадків відомих князівських і магнатських родів не лише України, а й Литви і Польщі стає участь замолоду в небезпечних козацьких виправах у степ, супроти татар і османців. За таких умов на перший план при характеристиці такого соціального явища, як козакування висувається саме військова, лицарська складова. Попередня ж визначальна риса — промислова ініціатива в степу — відступає на задній план.

Проте й господарська діяльність козацтва, побудована на вільній праці особисто вільних виробників, важила багато для економічного розвитку регіону. Апробовані у степових умовах способи ведення козацького господарства із середини XVI ст. активно переносяться в центральні райони Київського

Зображення козака на кахлі Кам'янець-Подільського замку. XVI ст.

й Брацлавського воєводства. Тут вони справляють відповідний вплив на традиційне міщанське господарство, і внаслідок цього «на волості» формується своєрідний соціальний уклад, у якому козацтво, позиціонуючи себе як військовий лицарський люд, не визнає влади місцевої адміністрації та створює прецеденти самоврядності козацьких громад. Перенесення

Розмова козака з ляхом. Народна картина

козацького устрою на волость стає важливою передумовою формування окремого соціального стану.

Повертаючись до поширення практики магнатського козакування, варто зауважити, що представникам родовитих князівських фамілій, ясна річ, не годилося виступати у степ на чолі дрібної козацької ватаги, гонор вимагав очолювати великі загони — звідси ще один стимул до кількісного зростання числа козаків. А стрімке збільшення лав козаків неминуче наближало до переосмислення свого місця в новому світі.

Новий поштовх до якісних змін у середовищі козацтва надають рішення Люблінського сейму 1569 р., а точніше намагання реалізувати його постанови соціального змісту. Уже в 1570 р. на інкорпорованих українських землях нова коронна влада проводить люстрації Київського й Брацлавського воєводств. У ході їх проведення вирішувалося питання упорядкування поземельних відносин. У тому випадку, коли шляхтич мав на землю документи, видані великим литовським князем, нова влада автоматично визнавала такі права власності.

Набагато складніше було з доведенням права на земельну власність таким собі «напівшляхтичам» — різного роду боярам, військовим і замковим слугам, які користувалися рядом шляхетських прав, у тому числі й правом землеволодіння, не маючи його документального підтвердження, а винятково спираючись на існуючу традицію. Такий аргумент не мав юридичної чинності, і внаслідок проведення люстраційних заходів значна частина вправних вояків, які тільки те й уміли, що воювати, — а це, варто зауважити, для Середньовіччя і раннього Нового часу виступало головною ознакою належності до привілейованих аристократичних верств населення — виявилися винятками зі звичної системи координат. Позбавлений можливості долучитися до повноправних членів лицарської спільноти Речі Посполитої — шляхти — напівшляхетській братії не лишалося нічого іншого, як улитись до рядів козацтва. Великий військовий досвід і належний вишкіл останніх вносив до козацьких рядів важливий елемент самоорганізації і перетворював цих козаків-неофітів на потенційних лідерів козацького руху.

Так воно й сталося — практично вся козацька старшина другої половини XVI—XVII ст. була рекрутована саме з колишніх «майже шляхтичів»,

які не змогли довести свою шляхетність перед представниками коронної влади, а саме козацтво зазнало не лише стрімкого кількісного росту, а й пройшло шлях внутрішніх трансформацій, перетворюючись

на по-справжньому потужну військову формуацію, роль і значення якої виходять далеко за межі прикордонної шарпанини з сусідами.

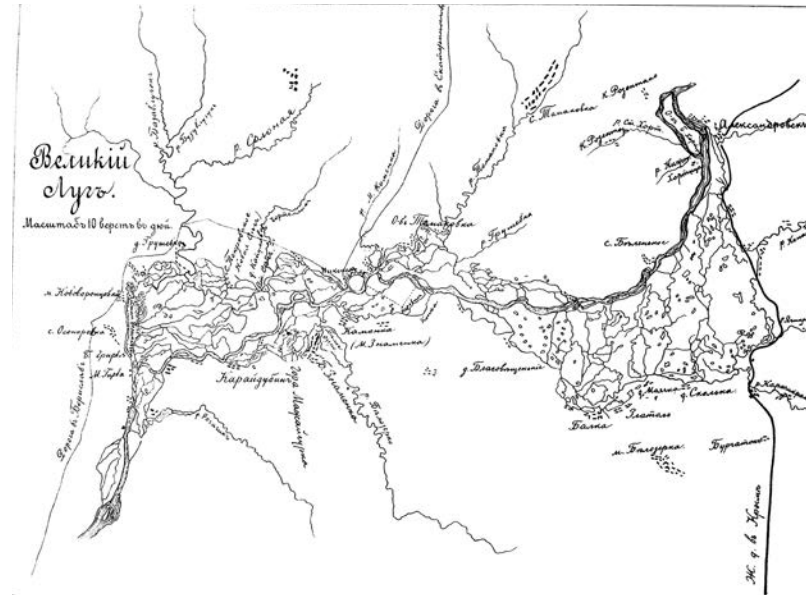
«Січ — мати, Великий Луг — батько, отам треба й умирати»

Важливим етапом у процесі становлення українського козацтва стало виникнення Запорозької Січі. Вона виконувала не лише оборонно-мобілізаційні функції, а й відіграла важливу консолідуючу роль, гуртуючи до того часу розрізненні козацькі ватаги в потужну військово-політичну структуру, а також слугувала моделлю бажаного козацького облаштування життя, що згодом — у ході визвольних змагань середини XVII ст. — була поширена на значні українські терени.

Пальму першості в розбудові козацької твердині, що згодом стала символом козацької доблесті загалом (недарма в Україні побувало прислів'я «Січ — мати, Великий Луг — батько, отам треба й умирати»), нерідко приписують відомому козацькому проводирю, старості, черкаському князю Дмитру Вишневецькому, за яким у історіографії з легкою руки Михайла Грушевського міцно закріпилося прізвисько Байда.

Найперше укріплення, яке постало нижче Дніпрових порогів — кам'яний замок на острові Хортиця — було збудовано князем Дмитром Вишневецьким на початку 1550-х років. Коли це сталося, точно не відомо. Уперше писемні згадки про активізацію діяльності Вишневецького в пониззі Дніпра фіксуються під 1552 р. У наступні роки князь кидався то до Туреччини, то до Московії, то знову повертався до України. А втім Зигмунд II Август в адресованій князю у 1557 р. грамоті, відмічаючи його неабиякі заслуги в обороні держави від нападів татар, серед іншого зазначає і таке: «А що стосується збудованого тобою замку і виявленої нам послуги, то така угода приємна нам, бо такий замок міг би надійно стримати лихих людей, шкідників і забезпечити панства наші (спокоюм)».

Утім, зважаючи на особливості архітектурної побудови і внутрішнього облаштування замку на Хортиці, що не відповідали канонам січового будівництва й облаштування пізніших часів, і того контингенту, яким було обсаджено цей форпост, і, власне,

Карта Великого Лугу

тим функціям, які він виконував, говорити про нього як про першу Запорозьку Січ не має вагомих підстав. Адже замок носив подвійне функціональне навантаження — по-перше, він використовувався як опорний пункт для згуродження сил для відбиття зовнішньої агресії й організації власних нападів на сусідів, а по-друге, — як своєрідна гамівна сорочка для козацтва, необхідна для стримування виплеску його енергії назовні (подібне завдання у першій половині XVII ст. була покликана виконувати Кодацька фортеця). До гарнізону замку Вишневецького входили як козаки, що перебували на службі в князя, так і військово-служилі люди Вишневецького, вільнонаймані драби.

Однак, навіть така характеристика Хортицького замку Вишневецького та його надзвичайно коротке життя — замок існував лише впродовж 1556—1557 рр. — не применшують значення самого факту

ронного гетьмана. Безпосереднім їхнім урядуванням опікувався призначений гетьманом старший і військовий суддя. Щоправда, у 1575 р. майже одночасно пішли з життя і гетьман Язловецький, і козацький старший Бадовський. А створений їхніми зусиллями козацький загін припинив своє існування.

Із обранням на королівство Стефана Баторія в Речі Посполитій розгорнулася активна підготовка до війни з Московією за Інфлянти (Лівонію — як називали її у Москві). Серед іншого приготування вилилось і в реформу збройних сил держави. Зокрема, сейм 1578 р. виразив згоду на реалізацію ініціативи короля щодо утворення *вибранецької* піхоти — війська, рекрутованого з числа чиншових селян, котрі проживали на так званих *королівщинах*. Один жовнір вибирався з двадцяти селянських господарств, так званих *ланів* (звідси й інша назва цієї піхоти — *ланова*), а члени решти дев'ятнадцяти сімей повинні були озброювати й утримувати вояка-піхотинця. Баторій реорганізував і кавалерію, перетворивши гусарські загоны на роти важкоозброєної шляхетської кінноти, а також розширивши кількість легкої, козацької, кінноти. Завдяки проведеним Баторієм реформам поль-

Стефан Баторій, король польський і великий князь литовський. Войцех Стефановський

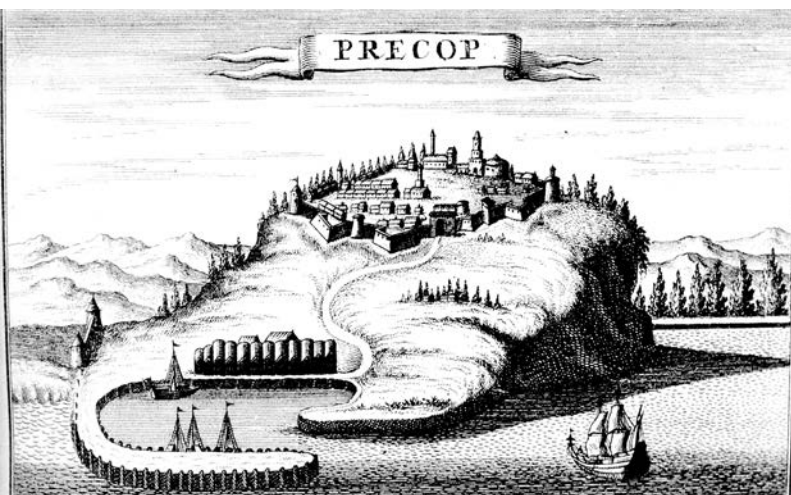
ські гусари в наступному столітті справедливо вважаються найліпшими в Європі.

Після цього черга дійшла й до реорганізації запорозького козацтва. Власне, зав'язування стосунків українського козацтва з новим королем відбулося ще в часи проведення коронаційного сейму 1576 р., коли до Кракова прибуло козацьке посольство у складі Івана Сіверного, Федора Захвостого, Семена Поховського і Марка Вінницького, яке отримало належний респект у нового монарха. Влітку 1578 р. Баторій у своєму універсалі називає запорожців *«молодцями запорозькими»* і пропонує їм воювати проти Московії, що принесе славу та значні пожитки. А у вересні 1578 р. королівський уповноважений Янчі Бегер уклав із козацькими представниками угоду, відповідно до якої на королівську службу вступало 500 запорожців. Верховне командування загоном передавалось до рук черкаського старости князя Михайла Вишневецького (родича славетного козака-князя Дмитра (Байди) Вишневецького), а безпосереднім керівником номінувався брацлавський шляхтич, що вже давно козакував на пограниччі Дикого Поля, Ян Оришовський. За службу державі козаки-реєстровці отримували платню в розмірі 15 флоринів на рік кожному. Їхньою резиденцією оголошувався Трахтемирів. Там же розташовувався й козацький шпиталь.

Формально-правове підґрунтя козацької служби створювалося так званою *«Постановою про низовців»* від 16 вересня 1578 р., у якій було конкретизовано умови королівської служби. Попри те що зазначений документ стосувався лише незначної частини козацтва, на практиці він став важливим елементом легітимізації статусу всього козацького загалу в Речі Посполитій.

Ні для кого не було таємницею, що спочатку Баторій розраховував використати нову військову одиницю у війні з Московією, що на той час перетворилася на його головну зовнішньополітичну проблему. Нагальність розв'язання питання зумовлювала й певні відступи в реалізації королівського універсалу 1578 р. Так, у 1583 р. платню за похід на Московію отримали не 500, а 600 козаків. А в 1590 р. на офіційній службі перебувала вже 1000 запорожців. Загалом же на боці Баторія у війні з Московським царством взяло участь близько 4000 козаків. На знак удячності за допомогу Речі Посполитій король підтвердив

надані Війську Запорозькому права й вольності, зокрема на власну самоврядність і юрисдикцію, звільнення від сплати податків, закріпив за козаками право володіння землею. Щоправда, обіцянки щодо виплати достойної платні запорожцям здебільшого так і не матеріалізувалися. Але, як відомо, скупий платить двічі. Економлячи кошти на козаках, уряд привчив їх самим дбати про свій «лицарський хліб» — жити на війні за рахунок війни. Козацтво, сповідуючи цей звичний для тогочасної Європи принцип, зуміло вижити й навіть вирости кількісно. Але відчуття Речі Посполитої як

Перекоп. Гравюра Габрієла Боленара

Битва з османцями. З картини М. Микешина

Турецька шабля. XVII ст.

справжньої матері-вітчизни, що про них постійно дбає, на цьому ґрунті, природно, не прищепилося.

Спроби короля Стефана Баторія завербувати агін козаків на королівську службу й тим самим розв'язати одночасно дві проблеми: зміцнити власне військо і взяти козацтво під контроль влади, як і слід було очікувати, повноцінного успіху не принесли. Нереалізованим залишилось завдання щодо встановлення державного моніторингу дій Війська Запорозького, адже надто мізерним у співвідношенні до загальної кількості козаків був відсоток набраних на королівську службу степових лицарів. Крім того, дуже нерегулярно з королівської скарбниці виплачувались гроші козакам за їхні ратні старання, аби можна було реально сподіватись на успіх у справі перетворення козацтва на цілком лояльних і слухняних владі обивателів.

Незважаючи на численні заборони королівської влади чинити напади на Кримське ханство та турецькі причорноморські міста — аби тим самим не погіршувати взаємини Варшави з Бахчисараєм і Стамбулом, — козацтво намагалось на кожне вторгнення татарських орд на українські землі відповідати своїм нападом на землі противника. Так, у 1574 р. відбулася гучна експедиція у васально залежну від Порти Молдавію. Наступного року козаки гетьмана Богданка

вночі кінно перейшли через Сиваш, захопили спочатку татарську фортецю Ор (Перекоп), а потім — турецьку Кафу, звільнивши сотні християн-бранців. У 1576 р. похід козаків на турецьку фортецю Асламкерман (на місці сучасного Берислава) організував князь Ружинський. Наступним роком датується масштабний похід до Молдавії запорожців на чолі з Іваном Підковою та Яковом Шахом.

Стомившись закликати короля втихомирити своїх підданих, турецький султан Мюрад III пригрозив ввести до України власні війська. Аби не допустити цього та продемонструвати Порті своє прагнення

жити з османами в мирі, 1578 р. Стефан Баторій пожертвував Іваном Підковою, віддавши безпрецедентний наказ про його арешт і страту. У 1583 р. подібний гамбіт було розіграно вже із жертвою королівського уповноваженого й першого писаря Війська Запорозького угорця Янчі Бегера і 30 його козаків, звинувачених у нападі на турецькі укріплення на Дністрі й поширенні чуток, що це було зроблено нібито за наказом Баторія. У травні наступного року за участь у козацькому поході та захопленні турецьких фортець було страчено магната з Великопольщі й одночасно козацького зверхника Самуїла Зборовського.

Перші козацькі війни Речі Посполитої 1591—1593 та 1594—1596 рр.

Глибинні причини першої великої Козацької війни проти Речі Посполитої, що вибухнула на початку 1590-х років, крилися в проблемах росту козацтва й небажанні польської влади визнати його привілеї як військового люду загалом для цілої верстви, а не лише для дуже обмеженого кола осіб — реєстровців, положення яких також не виглядало надто надійним. Приводом для збурення спокою стали події, пов'язані з підготовкою Речі Посполитої до війни з Туреччиною.

На сеймі 1590 р., де жваво обговорювалася проблема підготовки до війни з Туреччиною, було ухвалено рішення про мобілізацію небаченого раніше стотисячного війська, до складу якого мали увійти й набрані за королівським призовом двадцять тисяч козаків. І хоча в цьому випадку під козаками розуміли легкоозброєну кінноту в цілому, вочевидь, значну частину цих формувань мали скласти низовики.

Ще в лютому, тобто напередодні ухвалення сеймом цієї постанови, до козаків, «аби йшли до війська», звернувся коронний канцлер. Відразу ж потому на Низ король відправив своїх посланців — Криштофа Косинського й Федора Загоровського. А наприкінці квітня Зигмунд III звернувся до запорожців із закличним універсалом.

Але з початком літа османи — несподівано для багатьох — у похід так і не вирушили. Це виглядало так, ніби Стамбул вирішив лише розіграти сцену із брязкотінням зброї поблизу кордонів Речі Посполитої, не надто волюючи переходити цей рубіж. За посе-

редництва англійського посла у Стамбулі Едварда Бартона польські дипломати налагодили контакти з султанським урядом, і турки, побачивши масштабні приготування противника до війни, легко піддалися на пропозиції Варшави щодо мирного залагодження конфлікту. Платою поляків за зговірливість османів мала стати виплата Порті контрибуції, а також репресії проти козаків. Остання вимога цілком вписувалася у польські плани, і представники короля охоче пристали на заклик Стамбула щодо виведення козаків з Дніпровського Низу та обіцяли нещадно розправитися зі всіма непокірними.

Контрибуцію Османам улітку 1590 р. уповноважені короля сплатили. Але звідки було уряду Зигмунда III взяти сили, щоб виконати свої обіцянки щодо покарання козацтва? З відверненням загрози війни шляхта відмовилася давати гроші на покриття мобілізаційних витрат. Із найнятих на королівську службу понад трьох тисяч козаків у реєстрі лишили тільки тисячу, та й тим не виплатили обіцяної суми, хоча б у розмірі понесених витрат на приготування до походу. Тим часом козацтво, використане польською правлячою елітою як дрібна розмінна монета в торгах з Османською імперією, влітку 1590 р. почувалося ошуканим і загрозило ремствувало. Мова йшла не тільки і не стільки про виплату компенсації за понесені збитки. Уже сама обіцянка королівської плати мала означати фактичне визнання урядом козацької служби, її потрібності для держави, а тому й реалістичність сподівань на

відповідне правове закріплення особливого — *лицарського* — статусу козацтва. А тому розпуск козацького війська й відмова від виплати уже заслужених грошей була сприйнята як подвійний удар: і матеріальний, і, що куди гірше, соціальний — крах ілюзій щодо можливості посідання в тогочасній соціальній ієрархії законного й уповні заслуженого місця привілейованого військового стану.

Гетьман Криштоф Косинський. Невідомий художник. XIX ст.

Розчарування було таким значним, а сили козацтва настільки зросли, що саме в результаті цих подій Річ Посполиту вперше струсонув вибух *Козацької війни*. Війни, яку, за іронією долі, очолив шляхтич із Підляшшя Криштоф Косинський. У серпні 1591 р. Косинський на чолі козацького загону захопив містечко Пиків, забравши з тамтешньої фортеці зброю й припаси і звернувшись до «ласкавих панів-товаришів» із закликком самим добиватися справедливості й ліпшої долі. До осені в його військо влилося чимало козаків-реєстровців і низовиків. Повсталі зайняли Білгородку, Чуднів, Білу Церкву, Переяслав, Богуслав, Канів, Корсунь тощо. Від населення здобутих міст і містечок Косинський вимагав присяги вірності й виплати грошових чиншів на військо. Привезену від

короля Якубом Претвичем невелику плату гетьман роздав козацтву, але ця подачка вже не могла зупинити виступ. Уже весною наступного року Косинський контролював майже всю Київщину й Брацлавщину. А з літа козацький гнів вихлюпнувся на Поділля і Волинь. На щойно опанованих землях запроваджуються козацькі порядки, збирається зі шляхетських і магнатських маєтків контрибуція, знищуються майнові привілеї шляхти. Найбільше перепадало маєтностям, що належали князям Острозьким, а також дрібним королівським урядовцям, із якими в козаків було чи не найбільше конфліктів у попередні роки. Князь Костянтин Острозький у серпні 1592 р. спробував розправитися з повсталими збройно, проте зазнав невдачі, і це ще більше зміцнило позиції Косинського.

У січні 1593 р. на сеймиках у Луцьку й Володимирі проголошується загальна шляхетська мобілізація. Під тиском волинської шляхти вальний сейм у Варшаві таврує козаків «*ворогами вітчизни*», і доручає коронному гетьману знищити бунтівників. Проте, зачеплений козаками за живе, князь Костянтин Острозький не поступився нікому своїм правом «*навести лад*» на українських землях і першим виступив проти «*свавільників*». Вирішальна битва між козаками Косинського та надвірним військом князя Костянтина, разом із яким виступила й шляхта Волинського, Київського та Брацлавського воєводств, а також приведені його сином, князем Янушем, загони з Польщі і найманці з Угорщини, розгорілась на початку лютого 1593 р. поблизу містечка П'ятка, що на Східній Волині. Зважаючи на зимову пору, козаки не зуміли як слід окопатися, і це значною мірою позначилося на результатах кривавого герцю.

Утративши близько трьох тисяч убитими (переважно це були не козаки-реєстровці чи досвідчені низовці, а погано озброєні й ненавчені колишні селяни й міщани), оточений військами князів Острозьких, Косинський попросив миру. Передумовою його досягнення стала обіцянка повсталих позбавити Косинського булави; бути доляльними до короля й не ходити в походи на сусідні держави; перебувати за дніпровими порогами; не розташовуватися на «*лежі*» в маєтностях князів Острозьких, Вишневецьких і їх прихильників; видавати втікачів від князів і слуг; повернути колишнім власникам захоплені під час повстання гармати, майно, худобу; а також «*їх милості князям служити*».

Заприсягнувши договором «*на вічний спокій*», повстали відійшли на Запорожжя. Таке більше моральне покарання бунтівного козацтва, ніж реальні репресії до нього, пояснювалося, з одного боку, силою повсталих, яку вони зберегли навіть після успіхів свого супротивника під П'яткою, а з іншого — відсутністю в українських князів бажання знищувати українське козацтво чи ставити його під жорсткий контроль королівської адміністрації. Магнати воліли повернути власний вплив на козаків, аби мати змогу скеровувати їхню енергію у вигідному собі напрямку.

Перезимувавши на Запорожжі, навесні 1593 р. очолювані все тим же Косинським козаки спробували знову вийти на волость. У травні гетьман на чолі передового загону вступив у Черкаси. Але там його підступно вбили підслані князем Вишневецьким слуги. Позбавлене харизматичного лідера козацтво не зуміло так широко розгорнути свою діяльність, як це було минулого року. А влітку між повсталими й Вишневецьким було підписано нову угоду, котра, як не дивно, була більш лояльною для запорожців, аніж попередня. Так, учасникам виступів гарантувалася амністія; запорожці отримували право вільного виходу на Низ і повернення на волость; місцева адміністрація зобов'язувалась повернути козакам відібране в них майно і живність. Після цього козацькі виступи йдуть на спад. Але причиною цього була не поразка повсталих, а переключення їхньої уваги з волості на важливіші міжнародні справи. Адже влітку 1593 р. Османська імперія розпочала велику війну на Балканах, маючи на меті розширити свої європейські завоювання аж до Відня включно. Більшість європейських держав, розколених релігійними війнами й конфліктами, лишили імперію Габсбургів напризволяще. Допомогу Відню надавали тільки Ватикан, Венеція й Іспанія, але переважно фінансами й дипломатичними заходами. Натомість українські козаки ще наприкінці 1592 р. надіслали до Праги, резиденції австрійського цісаря, свої пропозиції щодо спільних військових дій проти «*ворогів Святого Христа*».

Спочатку вельми обережні Габсбурги не наважились відповідати на лист козаків, котрі, за їхніми відомостями, були чи то королівськими, чи царськими підданими. Утім, коли намагання Відня спільно з Папою Климентом VIII організувати антимусульманську лігу держав успіхами не увінчалися (офіцій-

ні Варшава й Москва обмежились лише заявами про моральну підтримку християн) політичні акції Війська Запорозького стрімко пішли вгору. Тим паче, що у війні неминуче мали взяти участь кримські татари, стримати вторгнення яких у австрійські тили у Відня практично не було змоги.

Першим ініціативу залучення козацтва до Священної Ліги виявив Климент VIII, який тривалий час перебував на посаді нунція в Польщі і, безперечно, був добре обізнаний щодо військової спроможності Війська Запорозького. Відправляючи до Польщі і придунайських держав свого посла Олександро Комулео, Папа поставив йому конкретне завдання щодо запорожців — умовити їх іти на Крим. У посланні до козацького гетьмана від 8 листопада 1594 р. Климент VIII наголошував: «*Ми знаємо, яке славне твоє козацьке військо й тому воно може бути дуже корисним християнському суспільству в боротьбі зі спільними ворогами нашої віри*». Спеціальна папська булла до всього козацького лицарства переконувала, що «*ніщо так не сприяє військовій славі, ніщо так не важливе для майбутньої пам'яті, як спільний захист християнського суспільства*». Ще одним «аргументом» на користь військової співпраці мали стати дванадцять тисяч форинтів, переданих Папою через посланця низовому товариству.

23 грудня 1593 р. цісар Рудольф II надіслав послові в Польщі Матею Вакеру наказ потайки розвідувати про кількість козаків і на що вони здатні. У лютому 1594 р. на Запорожжя вирушив досвідчений воїн і дипломат, один із кращих знавців польських і східноєвропейських справ Еріх Лясота. Останній входив до найближчого оточення архієпископа Максиміліана, котрий опікувався військовими справами імперії, і тому це призначення недвозначно вказувало на ту вагу, яку Відень надавав військовій співпраці з козацтвом.

Прибувши на Січ у червні 1594 р., Лясота від імені Рудольфа II передав козакам офіційне запрошення на військову службу, військові труби й корогву із символікою імператора Священної Римської імперії, а також платню — вісім тисяч дукатів. Цісарські гроші й адресовані козакам хвалебні слова Папи Римського, безумовно, свідчили про зростання міжнародної ролі козацтва й піднімали самоповагу товариства у власних очах.

3 весни 1594 р. вилазки проти турків і татар чинять загонами під командою сотника надвірних військ

Сутичка Карла X Густава з польськими татарами під час битви під Варшавою 29 липня 1656 р. Художник Йоганн Філіп Лемке

князя Костянтина Острозького, Северина Наливайка. Свій полк Наливайко зібрав з «охочих людей» для захисту південних кордонів і з дозволу свого патрона. Проте дуже скоро козацький зверхник почав сторонитися князівської опіки й діяв абсолютно самостійно. Упродовж травня Наливайко чекав на татар на Брацлавщині, але не зміг всидіти на місці й на початку червня зробив рейд назустріч ворогу, прямуючи вздовж лівого берега Дністра.

Тим часом на початку липня кримський хан Газі II Герай за підтримки молдавського господаря Аарона швидким рейдом пройшов Молдавію і через Покуття напав на Галичину. Завчасно повідомлена козацькою розвідкою про наміри татар польська сторона, хоч і мала досить часу на підготовку оборони, до захисту готувалася мляво і в кінцевому результаті виявилася небоєздатною.

Польний гетьман Станіслав Жулкевський не надто вірив у те, що хан наважиться на такий далекий похід і що тим паче переходитиме через Карпатські гори. А тому, коли татари вже руйнували Снятин, Тисменицю, Галич, Калуш, Долину та інші галицькі міста й містечка, Жулкевський із кварцяними військами ще стояв у районі Заліщиків. Оскільки Орда йшла в далекий похід, у здобутих замках і містах татари крали матеріальні цінності, а населення, щоб не обтяжувати обоз ясиром, масово винищували.

Галичина зазнала страшних руйнувань. Крім того, татарський рейд через коронні землі викликав міжнародний скандал. Адже саме з польських земель татари безперешкодно увійшли до Угорщини. За цей конфуз, за словами литовського підканцлера Яроша Воловича, поляки заслужили «вічну ганьбу в усього християнства».

Бездіяльність коронної армії змусила Наливайка самотужки кинути навіздогін татарам. Намагаючись зміцнити свій загін, козацький зверхник напав на ряд магнатських і шляхетських маєтностей, захоплюючи зброю і порох. Не маючи сил наздогнати орду, яка вже перебувала на підвладних Габсбургам землях, Наливайко рушив до Молдавії. Тут він захопив і зруйнував найбільше на Придністров'ї турецьке місто Тягині, здобув багаті трофеї, у тому числі й багатотисячний полон.

Жупан коронного гетьмана Станіслава Жулкевського

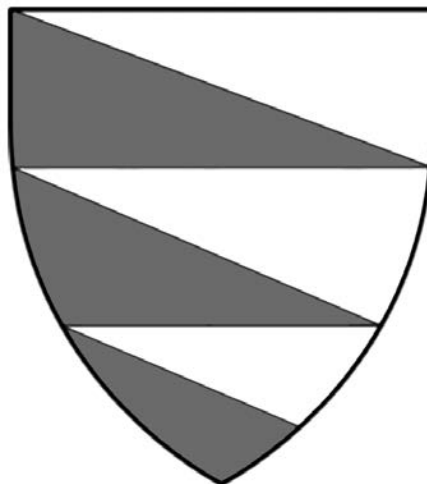
Молдавський похід козацтва мав гучний позитивний розголос у Європі, яка з острахом стежила за розвитком мусульманського наступу. Зокрема, Комулович із цього приводу доносив у Рим, що «*козаки виконали свій обов'язок*». Подібні повідомлення поширювались у Празі, Кракові й навіть далекому Гданську. Ще більш масовим і потужним став козацький похід

у Молдавію восени 1594 р. Напередодні виступу, ще під час перебування на Січі Еріха Лясоти, Наливайко спробував налагодити взаємодію із низовим козацтвом. Проте досягти цього було нелегко — запорожці не могли вибачити Наливайку його участі в розгромі князем Острозьким повсталих у битві під П'яткою. Лише демонстративне шанобливе ставлення полковника до запорожців, визнання ним зверхності Січі над усім українським козацтвом, а також готовність розділити здобуті в татар військові трофеї і необхідних для низовців коней дещо зняли напругу. Лясота, будучи очевидцем загравань Наливайка перед запорожцями, стверджував, що він *на знак покори* надіслав на Січ свою шаблю.

Наприкінці жовтня на півдні Брацлавщини разом зібралися основні угруповання козацтва — офіційне реєстрове на чолі з офіційним старшим українським магнатом Миколаєм Язловецьким і Яном Оришовським, запорожці на чолі з гетьманом Григорієм Лободою і козацька «збиранина» Северина Наливайка. Татарські спустошення в Галичині викликали бурю гніву шляхетського загалу, і Язловецький, відбиваючи волю коронного гетьмана Замойського, схилив козаків до походу на Крим, виношуючи плани повного знищення ханату. Однак запорожці й наливайківці вирішили йти в Молдавію, аби розоряти багаті турецькі міста і мститися господарю Аарону за його прислужництво султану. Слідом за військами Лободи і Наливайка потяглися й реєстровці, залишаючи свого «старшого» на самоті. Стало очевидним, що часи, коли магнати керували козаками, минули.

Форсувавши Дністер, 29 жовтня об'єднана козацька армія (кількість якої за різними джерелами обраховувалась від десяти до двадцяти тисяч) вдарила по військам молдавського господаря, як турецького ставленика і свого особистого ворога. Аарон тричі збирав проти козаків військо, і тричі був змушений рятуватися втечею «до мультян» (тобто в східну частину Волиць). Козаки зайняли Цецору й столицю господарства Ясси.

Розбивши Аарона, козаки послали повідомлення до цесаря, щоб той призначив нового господаря. Однак виявилось, що розбитий ними правитель ще 1 листопада розірвав васальні відносини з султаном і присягнув... цесарю. Таким чином геройства союзників Габсбургів, козаків, були направлені проти їх же підданого.

Герб роду Баторіїв

Наприкінці року слідом за Аароном у війну проти Туреччини вступили мультянський воєвода Михайл Хоробрий і семиградський князь Сигізмунд Баторій. Придунайські правителі добре знали силу козацтва і його непримиренність щодо ворогів Святого Христа, а тому закликали їх до співпраці. Наприкінці лютого 1595 р. в Молдавію вирушили запорожці Лободи, які разом із семиградськими й молдавськими військами кинулися на штурм Тягинського замку. Козаки Наливайка з частиною союзних військ рушили під Білгород і Кілію. Зважаючи на відсутність облогових гармат, здобути добре укріплені турецькі фортеці не вдалося. Натомість козаки взяли Браїлов, Ізмаїл, Ісакчі. Географія козацької активності охоплювала також Силістрію і Добруджу в верхів'ях Дунаю та передгір'я Балканських гір і передмістя Софії на півдні.

Окрилене успіхами в Молдавії, козацьке керівництво після повернення на перепочинок в Україну розсилало шляхті вимоги щодо утримання козацьких підрозділів, а також визнання козацьких порядків. Законність своїх вимог козацькі лідери обґрунтовували доблесною участю в загальнохристиянській боротьбі з мусульманами. Але на той час небезпека татарського вторгнення вже минулась, і шляхта почала чинити опір реалізації козацьких вимог. Спочатку шляхта спробувала вибити Наливайка з Брацлава, де було облаштовано його резиденцію. Але коли шляхетські загони підтяглися до міста, козаки вчинили нічну вилазку й «у дощ великий» наголову розгромили

противників. І ще не так давно войовниче налаштоване лицарство було змушене втікати за захисні мури Вінниці. А на теренах Східного Поділля повноправними господарями почувалися наливайківці. Крім загонів Наливайка, тут також розквартирувалися запорожці гетьмана Лободи й чимало загонів реєстровців. Опанувавши Брацлавщину і Південну Київщину, козацькі загоны почали вихлюпувати свою енергію й на Волинь і навіть на землі Південної Білорусі.

Тривале перебування регіону під козацькою опікою вело до поширення бунтівних настроїв на інші верстви населення. У регіоні зростало свавілля поспільства, селяни відмовлялися служити своїм панам. Місцева шляхта почала масово покидати бунтівний регіон та оббивати пороги владних канцелярій у Варшаві й Кракові, вимагаючи від уряду негайних дій щодо приборкання бунту. 9 грудня 1594 р. делегація шляхти з України на аудієнції в Зигмунда III скаржилась, що козаки допекли їм гірше, ніж татари, і просила *«рятунку прудкого»*, оскільки з часом зробити це буде нелегко — *«щогодини більше тих лотрів прибуває»*.

Проте королівська влада тривалий час залишається глухою до волань лицарського стану з України. Цьому існувало кілька пояснень. У Варшаві, як завжди, бракувало надійних військ, здатних приборкати козацький виступ. Крім того, король не був певний щодо своєчасності приборкання козацтва взагалі, адже після неприємного конфузу з маршем татар через Галичину влада усвідомлювала, що Вій-

Корогва однієї із земель Речі Посполитої в часи правління Зигмунда III Вази

сько Запорозьке залишається чи не єдиною військовою силою, здатною прикрити південні кордони республіки від повторення подібної ганьби. А тому на нараді в короля у січні 1595 р. щодо ситуації в Україні ухвалили не надто сувору постанову, маючи на увазі саме зацікавленість у використанні їхньої сили проти татар.

У лютому 1595 р. козацтво здійснило черговий похід у Молдавію, і подільська шляхта змогла на якийсь час перевести дух. Ще більше посилилися їхні позиції, коли наприкінці травня в район Кам'янця й Бару вступили коронні війська на чолі з гетьманом Жулкевським. Однак запалена виступом козаків Наливайка іскра все ще жевріла. По всіх українських воєводствах різко зросла кількість селянських втеч. І тому навіть за умов відсутності організованої козацької маси процеси опанування козацькими порядками волості, причому у формах, що були навіть більш радикальними, а нерідко й межували з бандитизмом, не припиняються.

Нового піднесення рух набуває після повернення восени 1595 р. загонів Северина Наливайка з походу на угорські землі. У кінці вересня наливайківці наблизились до адміністративного центру Волинського воєводства — Луцька. Незважаючи на той факт, що місто прикривав потужний замок, а в ньому самому в цей час перебувало чимало шляхти, громада вирішила відкупитись від непроханих гостей. Католицький єпископ та ряд відомих шляхтичів передали за містом Наливайку кілька тисяч злотих, після чого козаки, не завдавши Луцьку жодної шкоди, рушили на Білорусь. Тут козацька армія, що нараховувала понад десять тисяч вояків, почергово здобула Слуцьк, Бобруйськ, Могильов, суттєво поповнивши запаси зброї, а також примноживши власні лави за рахунок білоруського поспільства та збіднілої шляхти. Тепер у повсталих було тридцять гармат, сто гаківниць, п'ять возів сміговниць. У війську Наливайка панувала сувора дисципліна. Гетьман, за словами шпигунів, навіть *«жодному полковнику не звірявся, що за годину має учинити»*. А тому кожний його маневр був несподіваним для супротивника, а тому тримав у напрузі шляхту не лише декількох сусідніх повітів, а й суміжних воєводств. Уже пізніше на допиті сам Наливайко зізнався: *«де кину нагайку, там і піду... Давно би я по світу не ходив, якби хто відав, куди я маю обернутися...»*.

Зміст

Зірки та терени розбудови козацької України.....	5
Розділ 1. Витоки козацького феномену. Світло й тіні ранньої історії козацтва.....	9
Розділ 2. Козацтво та Річ Посполита в першій половині XVII ст. Між співпрацею та війною.....	31
Розділ 3. Оманлива безтурботність десятиліття «золотого спокою» Речі Посполитої.....	81
Розділ 4. «Східні креси» Речі Посполитої у вогні. Пролог Козацької революції.....	107
Розділ 5. Звитяги та шаленства літа 1648-го.....	119
Розділ 6. Від Пиляви до Львова й Замостя. Переможна осіння кампанія Війська Запорозького 1648 року.....	137
Розділ 7. «Король як король, але ви — королев'ята, князі, капостите багато». Крихкий мир початку 1649-го.....	159
Розділ 8. Звитязна кампанія та компромісний мир літа 1649-го.....	180
Розділ 9. «Бодай Хмеля-Хмельницького перва куля не минула».....	199
Розділ 10. Розбудова гетьманом Хмельницьким Козацької держави в умовах зборівського компромісу.....	211
Розділ 11. Досить миру — віват війні!.....	234
Розділ 12. Героїзм і жертвність кампанії 1651 року: Берестечко, Ріпки, Київ.....	251
Розділ 13. Програно битву, але не війну. Козацька Україна після берестецького катарсису.....	283
Розділ 14. Випробування миром: завдання (не)реалізації Білоцерківської угоди.....	293
Розділ 15. Реванш 1652-го.....	309
Розділ 16. Протидіючи долі — на полі бою та за дипломатичним столом.....	319
Розділ 17. Переяславський вибір.....	339
Розділ 18. Україна і світ після Переяслава.....	358
Розділ 19. Звитяги й поразки перших років українсько-російської співпраці.....	374
Розділ 20. Українська перспектива у світлі шведського Потопу Речі Посполитої: нові виклики, нові можливості.....	386
Розділ 21. «А без воевод у черкаських городах бути негоже». Складні питання українсько-російських взаємин 1656—1657 років.....	403
Розділ 22. «Сміливим Марс допомагає». Сподівання та тривоги першої половини 1657 року.....	419
Розділ 23. Держава, народжена революцією.....	441
Революція, з якої постала нова Україна.....	466